

Úvod

Na Fakultu technické a jaderné fyziky (FTJF) mě přijali v roce 1962. Na první tři měsíce nás ale poslali do Mladé Boleslavi bourat okna do betonové střechy, které tam jaksi zapoměli udělat. Údajně jsme se měli seznámit s dělnickou třídou, ale spíš potřebovali levné brigádníky.

Fakulta, podle zkratky FTJF přezdívána fujtajfl, vznikla v roce 1955. Byla to nová škola, kde až na výjimky učili mladí profesoři. Vesměs takoví, kteří by na svých původních fakultách, např. Matematicko-fyzikální, čekali dlouho na profesorské křeslo. Tání, které předcházelo Pražské jaro roku 1968, v ní už bylo cítit tehdy, v roce 1962.

Nejlépe to bylo vidět na Katedře marxismu-leninismu a dějin dělnického hnutí. Lektor nám v první hodině řekl, že chápe, že se budoucí jaderní fyzici o dějiny dělnického hnutí moc zajímat nebudou, a že nás proto ze školy nevyhodí, i když nebudeme nic umět. Ale kdybychom na konci studia chtěli opravit trojky kvůli červenému diplomu, tak máme smůlu.

Diskuse na seminářích byly naprosto otevřené. Vzpomínám si, že jsem hned v prvním ročníku plácl, že Rudé právo je fašistický plátek. Zbytečno dodávat, že fašismus byla nadávka, co to je, jsem neměl tušení. Když jsem to řekl, lekl jsem se, že bude průšvih. Lektor mi ale v klidu udělal přednášku, co je to fašismus a proč Rudé právo fašistickým plátkem není.

V roce 1964 dostala fakulta pozvání na výměnný zájezd s Technische Hochschule Braunschweig. Němci přijeli, a mnoho z nich mělo jako rodiště uvedeno Breslau. Ale nebyla to Břeclav, jak jsem si nejdřív s údivem myslel. Byla to polská Wroclaw. Tak jsem se poprvé setkal s fenoménem vysídlelců.

Před odjezdem nás navštívil žoviální pracovník Státní bezpečnosti v doprovodu lektora marxismu-leninismu. Varoval nás před redaktory Svobodné Evropy a sudetskými Němci. Na otázku, co tedy máme dělat, když za námi redaktoři přijdou, odpověděl: zazpívejte jim nějakou národní píseň! Mě ve škole při zpěvu posílali za dveře, tak mi blesklo hlavou, jestli to není příliš kruté, ale nic jsem neřekl. StB nebyla organizace, se kterou se žertovalo. O procesech, lágrech a mučeních se šeptalo, protože mnoho rodin mělo někoho z blízkých v lágru či ve vězení, ale ani oni, když se vrátili, o svých zážitcích obvykle nechtěli mluvit. Zůstával strach s pachutí nejistoty.

Zájezd byl poučný. Na ostrově Helgoland jsme viděli šetrné německé občany zlité jak Dány, protože láhev whisky, kterou si v bezcelní zóně ostrova mohli koupit za čtvrtinu ceny, tam také museli vypít. Za uličku lásky v Hamburku se naši hostitelé evidentně styděli.

Když jsme se ze Spolkové republiky vrátili, navštívil mne v našem vršovickém bytě mladík v kravatě, světlém saku a zlatých brýlích. Jako ze škatulky. Prý jejich škola také pojede na Západ a chtěl by se zeptat na naše zkušenosti. Pozvání dál radikálně odmítl. Když jsme přišli dolů, čekalo na nás auto a jeli jsme do Bartolomějské na Státní bezpečnost.

Následoval několikahodinový výslech. S kým jsme se setkali, co jsme dělali, jak kdo reagoval. Nejvíc ho zaujalo, že v továrně Volkswagen ve Wolfsburgu dostala francouzská výprava modré identifikační odznaky, zatímco naše zelené. Nedal si vysvětlit, že to bylo proto, aby se na jednom místě nehromadilo víc exkursí. Ne, filtrovali informace. Během rozhovoru dával najevo, co všechno o mně ví. A věděl dost. Informace, které znalo tak devět lidí v kroužku. Nakonec to přišlo: prý si mě vyhlídli, protože jsem spolehlivý a rozumný student. Že při návštěvě tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Československa soudruha Kouckého – na fakultě se skutečně pořádaly diskuse s vysokými stranickými činiteli, přednášel tam např. o ekonomické reformě Ota Šik – mu jeden ze studentů naznačil, že je vůl. A to přece, jak jistě uznám, se nedělá. Oni nechtějí škodit. Kdybych jim pomohl oddělit zrno od plev, pomohli by mi na revanš splnit má přání. Mám si to do týdne rozmyslet.

Ač jsem o tom neměl s nikým mluvit, radil jsem se s jedním příbuzným. Řekl mi, že to je nabídka, která stojí za úvahu. Možná, že kdyby mi to zakazoval, tak jsem na spolupráci kývl. Takhle jsem měl jasno: zdvořile jsem za nabídku poděkoval. Nic se nestalo.

V roce 1965, desátém výročí fakulty, se v největší přednáškové místnosti konalo slavnostní shromáždění. Hlavním bodem programu obstaral vedoucí katedry matematiky, tehdy docent Alois Apfelbeck. Byla to nepřehlédnutelná postava – fakultu předčasně opustila tak polovina studentů, a devadesát procent z těch, co byli „odejiti“, měl na svědomí Apfelbeck.

Zkouška z matematiky začínala v sedm ráno, kdy se dvě hodiny psala písemka. Pak bylo třeba postup řešení příkladů obhájit u asistentů. V jedenáct přišel Apfelbeck. Plešatý, s býčí šíjí, a nerudným výrazem v obličeji. Uvařil si kafe a o půl dvanácté zavelel: prvních šest!

Šest bledých studentů se vplížilo do kanceláře, kde skládali teoretickou část zkoušky. Zbytek se tísnil v předpokojí. Fyzik, který pak učil na kalifornské univerzitě v Berkeley, pojídal na uklidnění meproamat, jiní byli blízko omdlení. Utěšoval nás asistent Havlíček, který, maje jednu nohu o deset centimetrů kratší než druhou, používal k chůzi mohutnou sukovici. Najednou se otevřely dveře a objevil se v nich repetent Petráš z Nitry, jinak twistový král Prahy. Byl trochu nervózní a prodíral se čím dál tím rychleji houfem studentů ke schodům. Za ním se vyřítit rozzuřený Apfelbeck. Jak se dral okolo Havlíčka, vyrval mu z rukou sukovici. Havlíček zavravoral a začal padat, leč studenti ho chytili, neb v předpokojí nebylo k hnutí. Apfelbeck, se sukovicí v ruce, se hnál po schodech za Petrášem a řval na něj: „já Vám dám nashledanou! Leč twistový král byl - naštěstí pro něj - rychlejší. Dodejme, že zkouška končila tak v devět večer.

Tento pan docent se rozhodl, že k oslavě desátého výročí fakulty přispěje přednáškou „matematický důkaz o nemožnosti komunismu“. A skutečně: nadefinoval axiomy, pomocné věty, a pustil se do důkazu. Posluchárna brečela smíchy. Bohužel, nikdo, koho jsem se ptal, si důkaz už nepamatuje. Neměli jsme mobily, abychom si ho mohli nahrát. Zato po chodbě chodil šéf katedry marxismu-leninismu Gembala, držel se za hlavu a říkal: „my jsme se tolik snažili, aby tu profesuru konečně dostal, a on nám provede tohle! Copak neví, kolik je tam fízlů?“

V prvních ročnících jsme se na fakultě učili ponejvíc z ruských učebnic – byly levné, dobré a daly se na Václaváku běžně koupit. V těch dalších už jsme potřebovali angličtinu. Kupodivu, i pro marxismus-leninismus. Lektor Světlík, který před marxismem vystudoval teologii a o svých kolezích říkal „na rozdíl od nich marxismus znám, musel jsem ho studovat jako ideologii nepřátel!“ mi dal jako podklad pro referát Chruščevovu řeč na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956, v níž odhalil kult osobnosti Josefa Vissarionoviče Stalina. Nebyla kupodivu ani rusky ani česky, ale anglicky. Katedra uchovávala jako vzácnost fotokopii překladu projevu z časopisu US News and World Report. Oficiální zpráva byla tehdy, v roce 1966, pořád tajná, nedostala ji ani katedra. Bylo velmi zajímavé zprávu číst a porovnávat informace v ní se šeptandou, která se o ní šířila. Šeptanda si vůbec netroufla o Stalinových zločinech mluvit tak otevřeně, jak to udělal Chruščev.

Tehdy, když jsme se v marxismu v podstatě ve svobodné diskusi, ovšem omezené na fakultní půdu, seznamovali s filosofií a politikou, řada z nás si začala uvědomovat, že sice máme velmi slušné technické vzdělání, ale v humanitních oborech jsme ignoranti. Přivedlo to řadu spolužáků k zájmu o humanitní obory – třeba Ivan Chvatík, dnes ředitel Patočkova archivu, je taky absolventem fakulty.

Mezi spolužáky na fakultě, když jsme se bavili o politice, převládal názor, že socialismus je dobrá myšlenka, jenom ji realizují blbci. Málokomu scházelo soukromé vlastnictví, jeho neexistence nám připadala přirozená. Změnu postupně přinášelo čtení literatury. Tehdy, v šedesátých letech, cenzura fungovala velmi mírně a týkala se obvykle knih v češtině. Zahraniční tituly i periodika byla v Universitní knihovně běžně dostupná. Chodil jsem do UK číst Timesy a Life, kde byly podrobné reportáže o Vietnamu. Odpor k propagandě, neustálé zdůrazňování vděčnosti SSSR, vedl k tomu, že většina lidí okolo mne fandila spíš Američanům než Vietnamcům. Existovaly výjimečné případy, jako Pavel Bratinka. Ten si v noci nahrával na magnetofon svoje vlastní zprávy, aby si je ráno mohl pustit. První zprávou bylo, že americká vojska ve Vietnamu slavně vítězí, a druhou, že továrna Kohn a syn na mosazná kování a výtahové plyše v Reichenbergu (německý název Liberce) obnovila opět činnost. Musím říci, že po čtení časopisu Life, v němž se zveřejňovaly fotografie, které vzbouřily proti válce americké veřejné mínění, jsem Bratinkův názor nesdílel.

V UK jsem také objevil Road to Serfdom (Cestu do otroctví) Friedricha von Hayeka. To byl zlom – poprvé jsem si uvědomil, že chyba může být v systému, nikoliv v lidech.

V roce 1967 jsem absolvoval a nastoupil na jednoroční vojenskou službu ke 2. letecko-technické divizi do Olomouce. Sešel jsem se tam se spolužákem Jurajem Leškem. Oba jsme byli jediní vojíní absolventi z osmdesáti absolventů, kteří ten rok narukovali. Ostatní byli svobodníci či desátníci. Měli jsme na vojenské katedře potíže. Nejdřív to vypadalo, že si na nás velitelé smlsnou, rajóny jsme dělali jako první, ale pak se ukázalo, že nespolehlivost má své výhody. Zatímco vzorní svobodníci se stali veliteli čet a měli neskonale potíže se svými vojáky, z nichž řada byli neustále utíkající Romové, nespolehliví vojíní-absolventi dostali pojízdnou dozimetrickou dílnu na nákladním autě V3S, jednoho vojína-šoféra a povinnost objíždět prapory po celé Moravě i na letišti Kuchyňa u Bratislavy.

V každém praporu jsme měli týden opravovat přístroje. Stihli jsme to za den. Většinou šlo o to, že staršina nevyndal z přístrojů baterie a ty vytekly. Za to, že jsme případ nenahlásili, nám napsal „opuštěák“, tedy oprávnění opustit posádku. To byla vojna!

Leč kontroly neprobíhaly pořádkem, tak jsme se po čase museli vrátit do Olomouce. Velel nám starší, rozumný podplukovník Menšík. Uložil nám, že máme připravovat tabulky, jak se bude šířit radiace po výbuchu bomby v závislosti na výšce výbuchu nad terénem, její tonáži, směru a rychlosti větru. Chtěli jsme ukázat, že úkol bereme vážně, a tak jsme zůstali v kanceláři do večera a počítali a počítali. Druhý den jsme se veliteli pochlubili a on viditelně zesmutněl. Necháпали jsme, proč. Tak jsme přidali. On zesmutněl ještě víc. Šlo ale o sysifovskou práci – parametrů byla přehršle. Za týden, čtrnáct dní nás to přestalo bavit. Výkon klesal, nakonec jsme za den neudělali nic, jenom jsme měli tabulky rozložené po stole. Podplukovník viditelně ožil. Pochopili jsme, co jsme byli za trouby. On jenom potřeboval, abychom předstírali, že máme „zaměstnání“.

Někdy v září 1967 přišel do kasáren lektor z Palackého university školit důstojníky o aktuálních politických problémech. Velitel nám uložil: diskutujte! To se nedalo odmítnout. Začali jsme se lektora ptát, co se stalo na IV. sjezdu spisovatelů, proč byli někteří spisovatelé-komunisté vyloučeni ze strany, a co se bude dít dál. Lektor ožil a pustil se do strany. Prý udělala vážnou chybu, na sjezdu se nic mimořádného nestalo, kritika je potřebná. Snad jenom Pavel Kohout nemusel číst dopis Alexandra Solženicyna, protože se to dotklo sovětských soudruhů. Zástupce velitele pro věci politické nás probodával nenávisným pohledem.

Byl z toho pěkný průšvih. V prosinci jsme byli s Leškem vyhodnoceni jako politicky nejnespolehlivější absolventi divize.

Na Silvestra, tedy v noci z 31. 12. 1967 na 1. 1. 1968, jsem měl službu pomocníka dozorčího divize. Kurýr tam přivezl stenoprotokoly z prosincového zasedání ÚV KSČ. Věděli jsme z vysílání zahraničního rozhlasu, že se soudruzi nepohodli, že existuje napětí mezi generálním tajemníkem Komunistické strany Slovenska Alexandrem Dubčekem a prezidentem republiky a generálním tajemníkem KSČ Antonínem Novotným, mezi lidmi podporujícími ekonomické reformy Oty Šika a konzervativci, kteří nechtěli měnit nic.

Mít možnost číst stenoprotokoly byl zázrak. Takové dokumenty se normálním smrtelníkům do rukou vůbec nedostaly. Bylo z nich zřejmé, že reformní křídlo je neobyčejně slabé – kromě Šika si stav společnosti uvědomoval Václav Slavík, František Vodsloň, František Kriegel a Josef Smrkovský. Pak hovořila řada „realistů“, např. Alois Indra, kteří se chtěli zbavit Novotného, ale strukturu politické moci měnit nechtěli, považovali to za riskantní. A pak loajální soudružky, které měnit nechtěly nic, pouze potřebovaly před Vánoci péct vánočky.

Bylo zřejmé, že to reformátoři nebudou mít lehké. Ale spojenými silami s realisty se jim podařilo v lednu vyměnit Novotného na místě generálního tajemníka ÚV KSČ a dosadit Alexandra Dubčeka. Pražské jaro se dalo do pohybu. Začal zázračný rok 1968, v němž naše generace ochutnala, alespoň na chvíli, co je to politická svoboda.

Doslova bombou byl rozhlasový pořad Karla Kyncla Hovory po telefonu. Z rozhlasu se ozývaly příběhy, jejichž vysílání bylo měsíc před tím naprosto nemyslitelné. Strana už v únoru více méně zrušila cenzuru, pochopitelně spisovatelé vyloučení po sjezdu v červnu 1967 se octli ve fóru. V březnu odjeli politrucci divize na jarní přeškolení do Prahy. Když se vrátili, byli k nepoznání. Jeden major nás vzal s Leškem do kantýny, objednal „vodku s lidskou tváří“, jak říká Adam Michnik myslivecké, a začal se omlouvat. Musel nás označit za nepřátele, jinak by měl potíže, a jak by živil rodinu s třemi dětmi v Chrudimi? Že prý nám za odměnu ukáže, co je ve svazcích, které o nás armáda má.

To bylo překvapení. U mne o nic nešlo. První záznam učinila naše domovnice ve Znojmě, když mi bylo devět let. „Rozbil okno, jinak je jeho poměr k socialismu dobrý“, stálo na papíře ručně napsáno kostrbatým písmem paní Kašparové, jejíž synové, jak se po domě proslýchalo, byli u StB.

U Mariána Leška to byla jiná káva. Leško byl zvláštní člověk: byl velmi vážný, nikdy se nesmál, maximálně usmíval. Byl z Trebišova, městečka kousek od Užhorodu, a v Praze studoval jadernou průmyslovku. Tam ho pronásledoval učitel matematiky Děd: za co jiní dostávali dvojky, on čtyřky. Nedovedl pochopit, proč se mu profesor mstí. Když na konci školy podal přihlášku na FTJF, Děd se mu vysmál. „Co byste tam dělal?“

Leško šel dělat do ostravských dolů. Po roce práce dostal doporučení a na FTJF ho přijali. Mezitím Apfelbeck zlikvidoval většinu jeho spolužáků – jedničkářů. Leško udělal první semestr se samými jedničkami – a pak se začal flákat a prolézat s trojkami.

Rozpory mezi Čechy a Slováký na cestě k federaci se odrazily i na zvýšené národní diskusi v kasárnách. Jeden dobrý čatár z Piešťan na mne řval: „Žáku, ty jsi takový ko., že bys měl nosit prezervativ na hlavě!“ Už nevím, co jsem mu provedl. Nejspíš jsem jako poloviční Slovák nebyl dostatečně uvědomělý. Leško si kvůli těm hádkám přivezl z domu dvě osvědčení, které jeho otci potvrzovaly, že sloužil v osobní gardě generála Viesta, velitele Slovenského národního povstání. Jedno podepsal sám generál Viest, to druhé generál Svoboda, velitel 1. samostatné československé brigády, která přešla přes Duklu a osvobozovala Slovensko.

Když Leško otevřel tlustospis, který mu major podal, a začal v něm listovat, zbledl. Našel v něm posudek, který z Trebišova poslal uliční výbor KSS na jadernou průmyslovku do Prahy. V něm o jeho otci, partyzánovi, psali místní komunisti, vesměs bývalí členové fašistické Hlinkovy gardy, že za války kolaboroval s nacisty. Otec teď byl jejich třídní nepřítel, největší sedlák v okolí, který nechtěl vstoupit do Jednotného rolnického družstva. Tak se rozhodli, že to jeho synovi pořádně zasolí.

Leškovi rázem došlo, proč si na něj Děd zasedl. Druhou světovou válku prožil v nacistickém vězení. A když teď měl ve škole syna slovenského nácka, nic si neověřoval a ponižoval ho celé čtyři roky.

Leško si došel pro osvědčení svého otce a přinesl je majorovi. Major se nejprve soucitně usmíval, měl pochopení pro pocity syna, který se konečně dověděl hořkou pravdu o svém otci. Když ale uviděl osvědčení, nezbledl, ale zbrunátněl a začal řvát, že se to svinstvo musí celé spálit. Konečně mu došlo, že svazky, jimž tak věřil, nemusejí obsahovat pravdu, ale prachsprosté pomluvy. Když začaly po roce 1989 lustrace, často jsem si na Leška vzpomněl. Jak věřit informacím ve svazcích, když jsou neověřené?

V dubnu 1968 se konaly obecní volby. V kinosále bylo tak 300 lidí. V čele zástupce velitele pro věci politické. Po úvodním projevu začal číst jména z jednotné kandidátky Národní fronty a sál aklamací hlasoval. Věděl jsem, že za první republiky vojáci neměli hlasovací právo. Taky to nemělo smysl: vždyť nemohli znát lokální kandidátky v posádkách. Tak jsem se zdržel.

Ne že bych ruku zvedal lehce. Otevřeně projevovat nesouhlas, to nás maminky neučí. Po straně nadávat se naučíme v hospodě. U prvních tří jmen jsem byl sám. U čtvrtého se přidali další dva. U desátého jména se zdržela už polovina sálu. Zástupce velitele ukončil volby. Řekl bych, že výsledky zfalšovali. Stěží mohli nahlásit „nahoru“, jak to dopadlo.

Večer si mne vojáci pozvali, abych jim udělal přednášku o politické situaci. Jako posluchač BBC jsem nebyl moc optimistický. Zodpovědní komentátoři české redakce BBC kroutili hlavou: copak si Dubček a spol. neuvědomují, co riskují? Tak jsem vojákům říkal, že pravděpodobně žijeme ve vypůjčeném čase, ale že by si měli zapamatovat, jak chutná svoboda, i když přijdou špatné časy. Všichni z toho usoudili, že jsem čekal okupaci už tehdy, ale nebyla to pravda. Čekal jsem utažení šroubů, obsazení Rudou armádou v hlubokém míru se mi zdálo nemožné.

Z vojny jsem se vrátil 2. srpna a začal shánět zaměstnání. Československý atomový program se tehdy dostal do útlumu, neb došly peníze. Československo, kupodivu, mělo dlouhá léta strategický program výroby elektřiny v jaderných elektrárnách zaměřený na nezávislost na SSSR. Proto se vyvíjel reaktor na přírodní uran chlazený kyslíčkem uhličitým, který nepotřeboval nesmírně složité a energeticky náročné obohacování. Touto cestou šla pouze Kanada. Nakonec se reaktor – v Jaslovských Bohunicích – postavit podařilo, ale za pár let skončil havárií. Nestavěla se ani továrna na zpracování vyhořelého paliva, která měla stát v Mníšku pod Brdy. Zastavení programu mělo za následek, že jsme byli první fakultou, na níž se zrušily umístěnky. Místa jsme si museli hledat sami.

V posledních letech na fakultě jsem se věnoval kvantové chemii, ale získat jakékoliv místo ve Fyzikálním ústavu ČSAV bylo zhora nemožné. Prý až za pět let. Jediný ústav, který tehdy přijímal, byl Výzkumný ústav matematických strojů (VÚMS). I vydal jsem se na Loretánské náměstí ucházet se o místo. Zeptali se mne, jestli by mne spíš zajímal hardware nebo software. Věděl jsem, že software je střížní zboží, co je hardware, jsem neměl tušení. Sice jsem nechápal, jak souvisí střížní zboží s počítači, ale vybral jsem si software. Nastoupit jsem měl 21. srpna 1968.

Připravil jsem si čistou košili, vyžehlené kalhoty a šel spát. Ve tři ráno volal švagr: obsazují nás Rusové. Říkal jsem si, že by tolik pít neměl, ale pro jistotu jsem si pustil rádio. Podařilo se mi chytit pouze vysílání v ruštině: ženský hlas nadšeně hlásil, že vojska pěti armád Varšavské smlouvy překročila hranice Československé socialistické republiky, aby zachránila socialismus. Ráno, když jsem vyšel z domu, z protějšího parku na mne mířil kulomet. Když si na to vzpomenu, i dnes cítím odpornou pachut' bezmoci.

Procházel jsem se Prahou, viděl na Václaváku, jak Rusové střílejí do Národního muzea, jak lidé nesou od rozhlasu zakrvácenou československou vlajku, jak si jeden Slovák před tankem roztrhl košili a řval na tankisty „tak střílejte“. Nakonec jsem odjel na chmel, jak nás rozhlas vybízel. Byli tam starší česáči, kteří návrat delegace z Moskvy hodnotili jako jednoznačnou prohru a konec reformního pokusu. Měl jsem iluze, jak dlouho vydrží mimořádné vzepětí národa, které tenkrát předvedl. Myslel jsem si, že se proti takové jednotě nemůže kolaborantský postoj prosadit. Posléze se ukázalo, že jsem se mýlil.

Rozleptání národa přicházelo po kapkách. Pláč Dubčeka při projevu po návratu z Moskvy mne zarazil. Bylo mi 23 let, neměl jsem žádné předchozí zkušenosti, navíc jsem mizerně znal dějiny. Netušil jsem, že se mi před očima odehrává repríza osudu protektorátní vlády, která nenašla odvalu ani po masakru studentů 17. listopadu 1939, ani po vyvraždění Lidic, k tomu, aby odstoupila. Strategie „drobečkové politiky“, snaha uchovat zbytečky reformy dle hesla „každý jiný by byl horší než my“, aby je kolaboranti nezardousili, což navenek pochopitelně vypadalo jako snaha držet se křesla jako klíště, vedla postupně k desilusi, se kterou Palachova oběť otřásla jen na krátký čas. Díval jsem se z balkonu v Celetné – máje nohu v sádře – na obrovský průvod, který pode mnou procházel. Za rok a půl na to jsem se zděšeně díval na davy proudící k volebním urnám. Úžas to byl o to větší, že jsem mezi tím strávil víc než půl roku v Anglii, o to jsem náhlou proměnu vnímal intenzivněji.

Srpen 1969 jsem prožil v Anglii. Když jsem se v prosinci vlakem vracel, bylo to pár dní potom, co Gustav Husák oznámil uzavření hranic. Pašoval jsem Svědectví zabalené v konzervách od sušenek. Ovšem mohl jsem klidně přivést arzenál zbraní. Celnice v černém se vůbec neobtěžovala něco prohlížet. Doma mi otec beze slova položil na stůl srpnové Rudé právo s obrovským titulkem „Neprošli!“. Byl jsem v jiné zemi, než z jaké jsem odjížděl.

Při ohlédnutí zpět je evidentní, že dnešní interpretace roku 1968 jako souboje dvou mocenských klik uvnitř KSČ neobstojí. Od února, kdy byla fakticky, i když ne právně, zrušena cenzura, „obrodný proces“ přestal postupně být vnitřní záležitostí KSČ a stal věcí „občanské společnosti“. Strana ztratila nad vývojem kontrolu. Začalo se objevovat líčení osudů lidí postižených v padesátých letech, justičních vražd, spekulací o tom, že Jana Masaryka zavraždil NKVD.

Schopnost vést dokresluje příhoda s návratem Alexandra Dubčeka z Drážďan, kde se 23. března konala schůzka představitelů spřátelených komunistických stran. Na Dubčeka čekali šéfredaktor Rudého práva Švestka, generální ředitel Československé televize Pelikán, ústřední ředitel Československého rozhlasu Marko a ústřední ředitel ČTK Sulek. Dubček jim řekl: „mám na vás pět minut“. Přítomní začali text, který Dubček přivezl, horečně číst. Po chvíli se někdo z nich zeptal: „soudruhu generální tajemníku, není to vměšování do našich vnitřních záležitostí?“ Dubček opáčil: „čo poviete? Ja som to nečítal. A keby to bola pravda, to by som s tým volaako zatrepal“.

Není pochyb o tom, že Dubček byl věřící komunist a byl hluboce přesvědčen, že pokud strana vyjadřuje přání lidu, nemůže se odchylovat od ideálů socialismu. Myslel si, že sovětské soudruhy o své upřímnosti přesvědčí. Jenže sovětské soudruzi asi nepochybovali o jeho upřímnosti, ale o jeho schopnosti udržet v zemi „reálný socialismus“, tedy panství KSČ.

Faktem ovšem je, že země byla v bezvýchodné situaci a ani mnohem prozíravější vůdce, než byl Dubček, by si s ní asi neporadil. V SSSR po Chruščevových liberalizačních reformách

probíhala pod vedením Brežněva restaurace. Československý reformní pokus přišel ve velmi nevhodné době. Reformátoři měli dvě možnosti: sehrát personální šachy a na systému neměnit nic, což řada z nich nepokládala za možné, nebo využít nálady veřejnosti k proměně systému, jejíž konec neuměli dohlédnout, a vsadit na to, že se Sovětský svaz neodváží intervenovat. Bylo to naivní a nezodpovědné, nebo to vyrůstalo z logiky „budování socialismu“? Přece v Československu, jako v jediném ze satelitů, nebyl režim dosazen zvenčí, ale vyrůstal z domácích kořenů. Dubček nemohl rozumět Kádárovi, když se ho před 21. srpnem ptal, jestli ví, s kým má v Moskvě co do činění. On Moskvu nevnímal jako opresora.

Za zmínku stojí následky roku 1968: prověrky. Ze strany bylo vyloučeno nebo vyškrtáno téměř půl milionů lidí. Většina z nich měla šanci na otázku, co se odehrálo 21. srpna 1968, odpovědět, že šlo o bratrskou pomoc spřátelených zemí na záchranu země před kontrarevolucí. Neudělali to, i když věděli nebo aspoň tušili, jaké to pro ně bude mít důsledky. Když u nás v bytě v druhé polovině osmdesátých let přednášel maďarský profesor ekonomie z university ve Frankfurtu n/M Tamás Bauer, který se naučil česky, aby mohl sledovat Šikovu reformu připravovanou v druhé polovině šedesátých let, poznamenal jen tak na okraj: „my jsme v Maďarsku vždycky vysoce hodnotili mravní postoj československých komunistů, kteří se nechali vyházet ze strany. To my jsme s Kádárem kolaborovali a ani jsme se nezačervenali.“ Jistě, sousedova tráva je vždycky zelenější. Ale naše vlastní neschopnost vidět mravní výkon tam, kde ho oceňují jiní, je smutná a zahanbující.

-*-

Do VÚMSu jsem nastoupil až 9. září. Měl jsem mimořádné štěstí, naprostou náhodou jsem se dostal do zcela ojedinělé instituce. Ústav založil Antonín Svoboda, jeden z nejvýznamnějších světových informatiků své doby. Když v roce 1964 emigroval do USA, protože mu socialistické Československo nebylo schopné realizovat jeho nápady, stal se hlavním inženýrem firmy Burroughs, po IBM dvojky ve Spojených státech, která vyráběla počítače pro americkou armádu. Burroughs představovala absolutní technologickou špičku. Škoda, že lidé jako Svoboda nemohli své vlohy rozvíjet doma.

Zůstal po něm ústav, který měl v republice výsadní postavení. Tehdy byl jediným pracovištěm, ve kterém se konstruovaly počítače a programovaly operační systémy. Režim se moc nezajímal o technické obory, normalizační útok na zglajchšaltování společnosti se vedl proti školství, humanitním oborům a stranické věrčuce – tedy řídicím „kádřům“ ve straně, státní správě a podnicích.

Dopad normalizace v podnicích, které neznamenal pro stranu prioritu, závisel na odvaze vedení. VÚMS měl štěstí – generálním ředitelem byl Vratislav Gregor, který strachem netrpěl. Prověrky v ústavu omezil na nejnutnější minimum. Ovšem vyhnout se zapojení ústavu do mezinárodní dělby práce v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci nemohl.

Tak po okupaci skončil vývoj „svobodovského“ počítače ZPA 600 a ústav začal, spolu s dalšími zeměmi, kopírovat modely z rodiny počítačů S/360 firmy IBM. Protože Rusové, kteří projekt koordinovali, se za okupaci styděli, nechali české delegaci volnost: jako jediní jsme nemuseli kopírovat IBM, ale příbuzný, modernější počítač RCA Spectra.

V nomenklatuře RVHP měl typové značení EC 1021. To EC znamenalo „edinnaja sistema“, jednotný systém.

Z dnešního hlediska je to nepochopitelné: počítač měl 64 kB paměti, 4 disky po 7,25 MB, páskové jednotky, které lze vidět jen někde v muzeu, obrovskou tiskárnu, snímač štítků. Rozměrově potřeboval tak 30 m² v klimatizované místnosti.

V roce 1971 se v Moskvě konala výstava, na které socialistické země představovaly svoje počítače. I VÚMS se předváděl. Programem na počítání kondiciogramu, který na výstavě slavil úspěch. Když českou expozici navštívil soudruh Kosygin, předseda vlády, i jemu vytiskli kondiciogram. Gregor čekal, že mu kondiciogram přinesou, aby ho mohl soudruhovi předat, leč operátoři se u tiskárny o čemsi vzrušeně dohadovali a k ničemu se neměli. Jak se ukázalo, měl Kosygin ten den všechny cykly v minimu.

Gregor nezaváhal ani vteřinu. „Dejte to sem!“ Vzal list s grafy, šel za Kosyginem, objal ho kolem ramen a řekl mu: „soudruhu předsedo, dnes tedy za děvčaty nechodte!“ Kosygin, to byla kožená tvář plná hlubokých vrásek. Překvapeně se podíval, co si to ten člověk dovoluje, ale pak se vrásky daly do pohybu – a Kosygin se začal smát. Městská stranická organizace usoudila, že Gregor to má u Kosygina dobré, a až do roku 1974, tedy během nejhoršího normalizačního období, nechala Gregora a ústav být.

Gregor toho využil: ústav se stal útočištěm lidí, které při prověrkách vyházeli z centrálních institucí včetně armády. S námi programoval Augustýn Apetauer, dříve zástupce Československa při RVHP v Moskvě, jehož žena sovětská diplomatka, nám vozila Benson & Hedges, které kupovala na palubě letadla v ceně Partyzánek. Mezi spolupracovníky bylo několik generálů, plukovníků, dokonce bývalých příslušníků StB. Apetaeur si občas stěžoval: „považ, Václave, mne, syna topiče, ze strany vylučovala komise ve složení Vasil Biřak, F. J. Kolár a Pavel Ausperg! Vždyť Biřak byl nedoučený krejčí, F. J. Kolár tiskař, a Ausperg dokonce šlechtic! Jak můžou maloburžousti se šlechticem vylučovat proletáře?“ Dodnes nevím, jestli to myslel vážně, nebo si dělal legraci. Naposledy jsem s ním mluvil pár let po listopadu 1989. Říkal mi smutně: „Václave, my jsme chtěli reformu, ne rekviem!“

EC 1021 jsme vystavovali i na veletrhu v Brně. Ředitel tehdy vypsál prémii: kdo napíše nějaký předváděcí program, dostane 1000 Kč. To byla skoro půlka měsíčního platu. Ústav moc neplatit, zato nabízel zajímavou práci. Kolega Ivan Zoc opsal z časopisu Playboy, který někde pokoutně sehnal, sexuální test. Program měl úspěch už v ústavu – když jsme viděli některou z kolegyně, jak spěšně zakrývá řadry výpis z konzoly, bylo nám jasné, že hraje sextest.

Co teprve na výstavišti. Když přišel na návštěvu federální ministr energetiky a elektrotechniky, do jehož resortu náš ústav spadal, ředitel mu nabídl, aby si zahrál sextest. Spustili mu program a ministr si sedl ke konzoli. Program napsal:

„Jsi muž nebo žena? Odpověz 0 nebo 1.“

Ministr napsal 2.

Program napsal znovu: „Jsi muž nebo žena? Odpověz 0 nebo 1.“

Ministr napsal 2.

Program to zopakoval potřetí: „Jsi muž nebo žena? Odpověz 0 nebo 1.“

Ministr opět ťukl na 2.

Program napsal: „Třikrát jsem se tě ptal, jestli jsi muž nebo žena. Třikrát jsi odpověděl špatně. Buď jsi blbec, nebo ministr.“

Když to počítač dopsal, lehce zbledl i Gregor. Autor programu už dávno zapomněl, že něco takového naprogramoval, a zbledl taky. V předváděcím sále bylo pár vteřin ticho rušené jen klimatizací. Hukot klimatizace přehlušil veselý smích ministra. Díval se na výpis, smál se, a volal: „On to poznal!“

Nikdy jsme se nedověděli, co přesně.

Není divu, že v takovém složení se ústavu normalizace moc nedotýkala. Měli jsme vlastně mimořádnou možnost dělat zajímavou práci, jakou v době sálových počítačů mohlo na Západě dělat pár stovek lidí. Ve VÚMS neexistoval příkazový systém, kdo dělat nechtěl, nemusel, ale ostatní se na něj dívali spatra. A hlavně – je to neuvěřitelné, ale intriky a zákulisní hry se tam nehrály. Věci se vyřizovaly z očí do očí. Když jsem napsal první program, můj druhý šéf Jiří Pelouch – první, Eduard Outrata, v říjnu emigroval do Kanady - si mě vzal stranou a strašně mi vynadal. Musím říci, že mne tím doslova „přeprogramoval“ – v české kultuře se nesouhlas považoval za neslušnost. Důsledkem byla neupřímnost, neschopnost věci řešit. Otevřenost, kterou se člověk naučil ve VÚMS, byla osvobozující. Ovšem, jak se později ukázalo, v jiných prostředích měly návyky z VÚMS dost nepříjemné důsledky.

V ústavu pracovala celá řada pozoruhodných lidí, ale mimořádnou pozici ve vývoji software měl Jan Sokol. Syn předního českého architekta, zeť profesora Patočky, katolík, který ve 13 letech četl Summu sv. Tomáše Akvinského, měl takovou neformální autoritu, že byl ve skutečnosti vedoucím projektů operačních systémů, i když formálně vedl jenom oddělení. Do ústavu ho přivedl prof. Jaroslav Viček přímo z údržbářské dílny FTJF, kde Sokol, vyučený zlatník, který kvůli kádrovému původu nemohl studovat, pracoval. Něco jako americký sen:

Vlček si všiml inteligentního dělníka, přivedl ho do ústavu a svěřil mu vedení oddělení základního operačního systému, ve kterém byla řada matematiků. Dnes je životopis Jana Sokola dobře znám, tak není třeba ho podrobně líčit.

Někdy v říjnu či listopadu 1968 měl Jan Patočka, nejvýznamnější český filosof dvacátého století, přednášku na Ministerstvu zahraničních věcí. Dověděli jsme se o tom spolu s Alexandrem Svobodou, starším bratrem dvojčat Josefa a Cyrila Svobodových, od Jana Sokola. Od něho jsme se také dověděli o ekumenických seminářích mezi katolíky a evangelíky na evangelické fakultě v Jirchářích. Katolíky zastupovali Jan Sokol a Jiří Němec, evangelíky Ladislav Hejdánek a další. Hejdánek vedl v Jirchářích pravidelné týdenní semináře, kde se na začátku četly texty a pak se rozebíraly. Chodili na ně Dan Drápal, Tomáš Halík, Daniel Kroupa, i my s Alexandrem Svobodou, snad také studenti fakulty. Trvalo to do dubna 1969, pak evangelická fakulta dostala zákaz, aby se na její půdě konaly semináře za účasti externistů.

Alexander Svoboda dostal nápad, že by se v seminářích mělo pokračovat, ale jinak. Do Jirchářů se očekávala příprava, na což plně zaměstnaní lidé neměli čas. Navrhl, aby se četl text bez přípravy, a místo seminář se této sešlosti říkalo „kecanda“, aby se zdůraznil její amatérský charakter. Ke schůzkám nabídl suterénní místnost v břevnovské vile jeho otce, známého pražského lékaře.

Začali jsme četbou tehdy slavné knihy anglikánského biskupa Johna A. T. Robinsona Čestně o Bohu, která v roce 1969 vyšla v edici Váhy. Místo Ladislava Hejdánka, kterého srazil automobil při cyklistice doporučené lékařem, vedl večery Jan Sokol. Robinson nebyla úplně šťastná volba. Najít knihu pro kolektivní čtení není jednoduché: musí být členěna do krátkých, relativně samostatných kapitol, aby i ti, kteří některý pátek vynechali, mohli bez problémů navázat. Text musí být poměrně obtížný, aby jeho interpretace nebyly triviální a bylo si o čem povídat. Po řadě pokusů a omylů se nakonec jako nejvhodnější ukázala kniha Friedricha Nietzscheho Tak pravil Zarathustra.

Mezi tím „kecanda“ putovala po Praze. Po čase začal mít doktor Svoboda pocit, že vilu někdo sleduje. „Kecanda“ se pak na čas odstěhovala do Klimentské ulice k Šilarům, pak k malíři Pavlovi Brázdovi na Vinohrady, kde kromě čtení několikrát přednášel prof. Patočka, který jinak měl svůj vlastní úzký seminář. Vzpomínám si na přednášku Konec Evropy, v níž Patočka vykládal úpadek Evropy jako důsledek dvou světových válek, které vyvolala. Pro mne to tehdy znamenalo setkání s myšlením – otevřel se mi úplně jiný svět.

„Kecanda“ se pak přestěhovala do Holešovic na evangelickou faru Dana Drápala, kde čtení Nietzscheho po čase vyvolalo nelibost jeho oveček, které Zarathustrovo potýkání se s tradicí a zejména křesťanstvím nesly dosti těžce. Tak někdo navrhl, abychom četli Platonův SymposiÓN. Nebyl to šťastný nápad, protože diskuse o krásných chlapcích nesli farníci ještě

nelibějí. Tak jsme zkusili číst Exupéryho Citadelu, ale to je kniha pro kolektivní čtení značně nevhodná.

Podobných skupinek se po Praze scházela řada. Některé si kladly vyšší cíle než „kecanda“. Ivan Chvatík organizoval heideggerovský seminář, na kterém s Pavlem Koubou a Miroslavem Petříčkem překládali Bytí a čas. Heidegger je přivedl k zájmu o starou řečtinu, tak se v bytě u Hany Hlaváčkové na Malé Straně, historicky umění z Národní galérie, mnoho let scházeli Ivan Chvatík, Pavel Kouba a jeho žena Věra, Jiří Michálek, Aleš Havlíček, *** a četli Platónovy dialogy, čas od času přerušeny exkursemi k Aristotelovi, jehož četbu na Chvatíkově chalupě ve Zbečně zpestřoval Petr Rezek.

Stará řečtina není jednoduchá a učebnice pro samouky neexistovaly. Ostatní chodili do jazykové školy k staříčkému panu profesoru Barešovi, polyglotovi, který proslul výrokem „když někdo nezná sanskrt, to se hned pozná, že to není žádný vzdělanec.“ Já jsem to štěstí neměl, protože začátkem sedmdesátých let jsme se museli kvůli bytu odstěhovat do Brna, kde jsem dělal systémového programátora, posléze vedoucího provozu výpočetního střediska Pozemních staveb Brno a v Praze jsem býval jenom v pátek a v sobotu.

Moje maminka, která jako penzistka suplovala na různých pražských školách, mi domluvila schůzku s jedním z jejích kolegů, Řekem, který s ní učil kdesi na Spořilově. O půl osmě večer jsem měl být v Žitné 44. Dotyčný pán měl schůzi, musel jsem čekat. Mezi tím okolo mne chodily krásné Řekyně. Když schůze skončila, pozvali mne dál – a já se ocitl na schůzi výboru Komunistické strany Řecka. Ty krásné Řekyně byly členky komunistického svazu mládeže.

Učitel ze Spořilova byl shodou okolností předsedou. Když jsem výboru řekl, že bych se rád učil starou řečtinu, zajásali a začali jeden přes druhého recitovat Homéra. Pak prohlásili, že sice nikdo z nich starou řečtinu neumí, ale že si rádi objednájí z Řecka učebnice a budou se jí učit se mnou. Bylo jasné, že nemají tušení, jak se stará řečtina liší od nové, tak jsem jim zdvořile poděkoval a trápil se s řečtinou sám.

Po celou dobu pobytu v Brně jsem měl půl úvazek ve VÚMSu. Vypadalo to tak, že jsem v pátek odpoledne odjížděl do Prahy, tam jsem přes noc a celou sobotu programoval a ladil svoje programy, a v sobotu večer jsem se vracel do Brna. V roce 1976 mi VÚMS nabídl byt – v té době mi v Pozemních stavbách běžela roční lhůta, kdy jsem měl vstoupit do strany. Jako vedoucí provozu s necelou stovkou podřízených jsem už patřil do nomenklatury KSČ. Rozhodl jsem se proto, že se do VÚMSu vrátím.

Dopadlo to poněkud jinak: v Brně jsme tři ze čtyř let bydleli na staveništi plném bláta. Pak teprve se objevila dlažba, trávníky a opravené ulice. Když jsem ženu přivezl do Čimic a slavnostně ji ukazoval nový třípokojevý byt, dala se do usedavého pláče. Zase staveniště. Tak

jsem musel byt odříct a začít shánět výměnu brněnského bytu za Prahu – o doplacení téměř padesáti tisíc ani nemluvě.

Manželčina „akce“ měla dost nečekané důsledky: stalo se to na podzim 1976. V lednu 1977 se ukázalo, že Václav Trojan a Jan Sokol podepsali Chartu 77. Václava Trojana vozili po výsleších, jednou ho odvezli z bytu ve čtyři ráno. Plukovník začal výslech: „to si partaj nasrala do bot, že pane Trojane?“ Václav se bál, že to je provokace, tak mu odpověděl: „To říkáte Vy!“

Pochopitelně, Charta po VÚMSu kolovala. Po prvním přečtení mě text nijak nenadchl: nabízet režimu pomoc při ochraně lidských práv mi přišlo užitečné jako dělat vrátka do pralesa. Teprve, když jsem si přečetl Patočkovu esej o potřebě stavět se na odpor moci, jsem Chartu 77 podepsal taky.

Bezprostředně to nemělo žádné důsledky. V ústavu dlouhou dobu měli za to, že Chartu podepsali pouze Sokol s Trojanem. Ale po čase se začalo proslýchat, že signatářů je v ústavu víc. Personální náměstek, který ve filmech točených Státní bezpečností hrál Jiřího Pelikána, vyzval, ať se všichni signatáři dobrovolně přihlásí.

Šel jsem se přihlásit za doprovodu Jiřího Vaníčka, vedoucího odboru programátorů. Po cestě mi vyprávěl poutavou historku, jak vedení jelo do Drážďan domlouvát spolupráci s východoněmeckou firmou Robotron. Náměstek byl po ránu už poněkud opojen, tak se zmohl na nějakou variantu bonmotu „nepotěšil jste mne, a Vás taky nepotěším“. Tím návštěva skončila.

Kromě mne podepsal Chartu ještě Václav Benda, takže v ústavu byli čtyři signatáři. Je třeba podotknout, že v jiných ústavech, mnohdy i v podnicích, byl podpis Charty spojen se ztrátou zaměstnání. Ovšem ve VÚMSu se za signatáře postavila stranická organizace. Jejím předsedou byl Pavel Drbal, jeden z mála komunistů, kteří zůstali věřící i po srpnové okupaci. Jeho otec pocházel z pastoušky, z nejnuznějších poměrů první republiky, a za komunistů se stal příslušníkem Veřejné bezpečnosti. Doma neustále zdůrazňoval, že režim dal šanci lidem jak je on, kterou by v kapitalismu docela určitě neměl. Pavel vystudoval vysokou školu, ale respekt k otci a k jeho názorům si udržel. Ale byl to férový člověk. Projev názoru nepovažoval za něco, co je neslučitelné s jeho pojetím socialismu. V době, kdy začaly problémy s Chartou, byl předsedou stranické organizace. Požadavek Státní bezpečnosti, aby ústav chartisty propustil, stranická organizace odmítla. Je velmi pravděpodobné, že v tom měla i podporu vedení, ale o tom vím jen z doslechu.

Tvářit se, že se nic nestalo, se ale ústav nemohl. Vzhledem k tomu, že jsme všichni seděli na jednom pracovišti ve Vokovicích, rozesadili nás. S Václavem Bendou jsme se museli přestěhovat do Hloubětína, do výrobního závodu, a posadili nás do kanceláře s předsedou

strany, který byl předsedou před Drbalem. Rozhodli se, že signatáře vyloučí z ROH (Revolučního odborového hnutí), a ti, co šéfovali, musejí být suspendováni.

Byla z toho docela mela. V ROH byli pouze Václav Benda a Jan Sokol. Vedoucími byli pouze Jan Sokol a já. Změnit pracovní zařazení a „upravit“ plat nebyl problém. ROH se ukázalo jako větší oříšek.

Jan Sokol přesvědčil svou základní buňku (bylo v ní asi 9 lidí), ať ho vyloučí. Že ve skutečnosti jde o úlitbu, kterou ústav udělat musí, nechce-li riskovat nějaký tvrdý zásah zvenčí. Kolegové reptali, nechtělo se jim, ale nakonec ho vyloučili.

Václav Benda zvolil jiný přístup. Rozhodl se vyvolat konflikt. Přesvědčil svoji buňku, že on touží být odborářem a nechápe, proč by měl být vyloučen. Kolegové ho tedy nevyloučili. Byl z toho poprask. Vedení svolalo schůzi celé základní organizace celého ústavu. Václav Benda na ní vystoupil a nabídl delegátům, že jim Chartu 77 přečte, aby mohli sami posoudit, jestli jde o závadný text. Návrh sice neprošel, nicméně ani schůze základní organizace Bendu nevyloučila. Ve vedení ústavu zavládla panika: do týdne svolali novou schůzi složenou z lidí, u nichž si byli jisti, že Václava Bendu vyloučí. Mnohdy to nebyli delegáti, takže na schůzi základní organizace neměli co dělat. Nicméně tentokrát už vše proběhlo podle not a Václava Bendu z ROH vyloučili. Zakrátko na to ho propustili pro ztrátu důvěry. Benda se s ústavem soudil – a soud vyhrál. Ústav mu musel doplatit povinnou výpovědní lhůtu.

Upřímně řečeno, přístup Jana Sokola jsem považoval za rozumný. Václav Benda ve skutečnosti odbory spíš pohrdal. Chtěl ale vyvolat konflikt. Aby to mohl udělat, musel lhát, že mu na odborech záleží. Když jsem za ním šel poprvé do kotelny, kam z ústavu odešel, pochopil jsem proč: začal mě přesvědčovat ke „svaté válce proti komunismu“. On ji byl odhodlán vést. Já jsem Chartu za výzvu k boji ale nepovažoval. Měl jsem před očima Patočkovo „stání si na svém“.